शमाङ्क - नाटिका

- धर्मगुप्त

रामाङ्क-नाटिका

लेखक
धर्मगुप्त

सम्पादक तथा अनुवादक
प्रा. गोविन्दप्रसाद भट्टराई

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

प्रकाशक –
नेपाल राजकीय प्रज्ञा–प्रतिष्ठान
कमलादी, काठमाडौं ।

प्रथम संस्करण २०३२

मुद्रक–
मातृभूमि प्रेस, दरबारमार्ग, फो. १३५२०

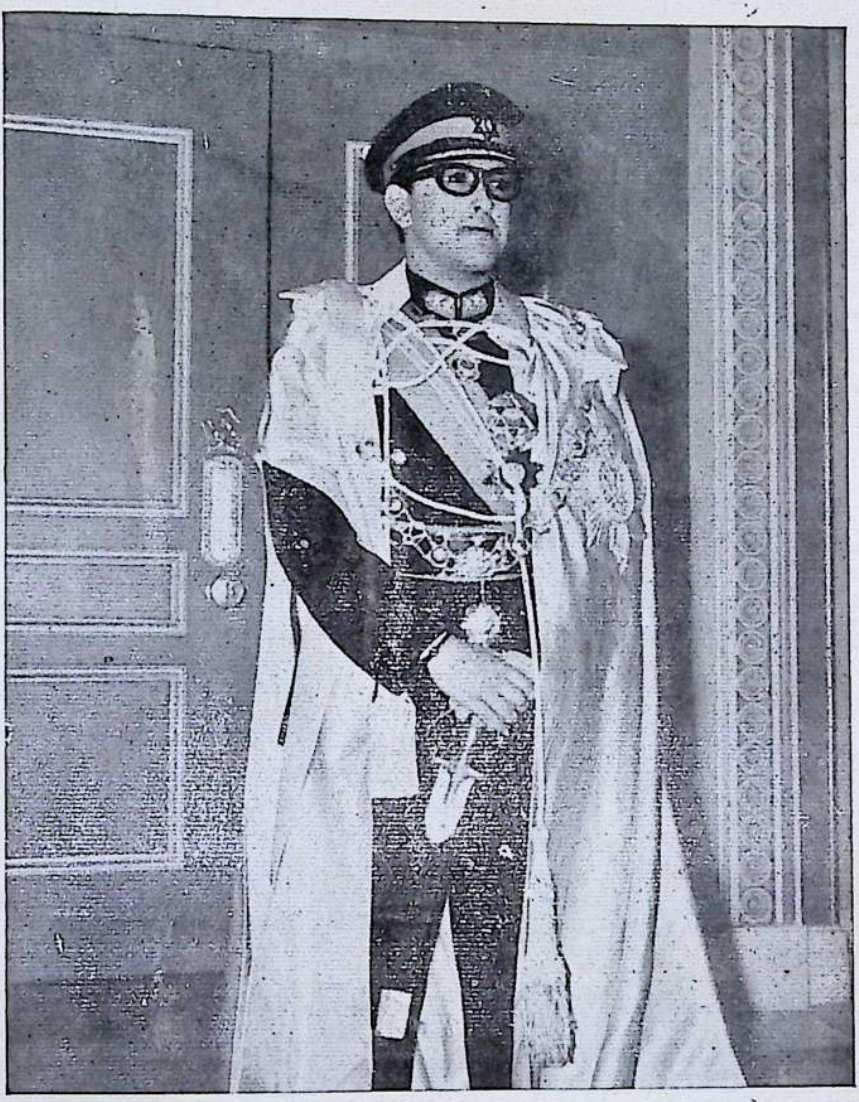

श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्रवीरविक्रम शाहदेव

संरक्षक

नेपाल राजकीय प्रज्ञा–प्रतिष्ठान

२०१४ साल आषाढ ६ गतेका दिन स्थापना भएको नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान सो समयदेखि नै साहित्य, संस्कृति, कला आदिको क्षेत्रमा कार्य गर्दै आएको छ। यसका जन्मदाता स्वनामधन्य स्वर्गीय **श्री ५ महेन्द्र**बाट हुकुम भएअनुसार यसको मूल उद्देश्य–'देशको मौलिक परम्परालाई युगानुकूल बाटोमा अग्रसर गराउनु–' नै हो।

राष्ट्रनायक श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्रवीर विक्रम शाहदेवका कृपापूर्ण संरक्षकत्वमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले २०३१ साल वैशाख १ गतेदेखि नवीन व्यवस्थाअनुसार कार्य गर्न प्रारम्भ गरेको छ। यसअनुसार प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको उद्देश्य तथा कार्यक्रम अधिक व्यापक तथा गंभीर तुल्याइएको छ।

विविध विषयका आधिकारिक सृजनात्मक ग्रन्थको प्रकाशन, अनुसन्धानात्मक कार्य, नेपाली संस्कृतिका आधारभूत कुराहरूको खोजी तथा साहित्य, संगीत औ कलाका क्षेत्रमा राष्ट्रियताको विकास हुने कार्यको संचालनद्वारा यसले प्रगतिशील नेपाली राष्ट्रसुहाउँदो कार्य द्रुतता औ गंभीरताका साथ गर्ने चेष्टा गर्नेछ।

देश-देशान्तरमा नेपाली राष्ट्रको गौरव तथा प्रगतिशीलताको सौरभ फिजाउन प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले सबैको सहयोग पाउने आशा गरेको छ।

वैशाख २०३१

सूर्यविक्रम ज्ञवाली
कुलपति
नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

मन्तव्य

झण्डै चार सय वर्षअगाडि संस्कृतभाषामा लेखिएको 'रामाङ्क-नाटिका' लाई नेपालीभाषामा अनुवाद गरी प्रकाशमा ल्याउन पाउँदा हामीलाई खुशी लागेको छ, किनभने नेपालमा रहेका अनेक प्राचीन अप्रकाशित ग्रन्थहरूमध्यबाट छानेर जसरी यो 'रामाङ्क-नाटिका' छपाउने काम भएको छ त्यस्तै अरू अरू प्राचीन ग्रन्थहरू पनि क्रमशः राष्ट्र-भाषामा अनुवाद गर्दै लैजान पाए नेपाली वाङ्मय धनी हुनेछ। आधुनिक तथा प्राचीन दुवै थरीका नाटकहरूको प्रकाशन गर्ने नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको उद्देश्य हुनाले 'रामाङ्क-नाटिका' पनि एक प्राचीन नाटकको रूपमा प्रस्तुत भएको छ। कुनै समयमा यो नाटक ललितपुर नगरमा अवश्यै खेलिएको होला। प्राचीन कालदेखि नै नाटकको परम्परा नेपालमा जीवित रहेको कुरा त्यसबाट स्पष्ट हुन्छ।

पुराना ग्रन्थबाट अनुवाद गर्नु पर्ने हुँदा अनुवादकलाई यस काममा निकै परिश्रम गर्नु पऱ्यो होला त्यसको लागि अनुवादक प्रा. श्री गोविन्द-प्रसाद भट्टराई लाई हाम्रो अनेक धन्यवाद।

२२।१२।२०३२ — लैनसिंह बाङ्गदेल

प्रज्ञा-भवन, कमलादी

उप-कुलपति
नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

उपोद्घात

नाटक नै साहित्यका विधामा अन्तिम प्रयोग भनी मान्ने संस्कृतको परम्परा छ। संस्कृत-नाटकको पूर्वरूप वेदका संवादात्मक सूत्रबाट प्रारम्भ भएको मानिन्छ। लौकिक संस्कृतमा नाटकको रूप हेर्दा यसको दशरूपकमा भेद पाइन्छ। भास, कालिदास, शूद्रक, भवभूति आदि महाकवि-हरूले संस्कृत-नाटकको गरिमालाई विश्वरङ्ग-मञ्चमा कायम गरेका छन्।

नेपालका पूर्ववर्ती कविहरूमा र परवर्ती कविहरूमा पनि नाटक लेख्ने प्रवृत्तिको विकास भएको देखिन्छ। मल्लकालमा र शाहकालमा यस प्रवृत्तिलाई अध्ययन गर्न सकिन्छ। हाम्रा संस्कृतका नाटक आपनै पाराका छन्। अप्रकाशित नाटकहरू हाम्रो राष्ट्रिय अभिलेखालयमा प्रशस्त छन्। तीमध्ये अद्यावधि कहीं प्रकाशमा नआएको ऐतिहासिक तथ्यलाई अनुसन्धान गर्न साधन बन्न सक्ने ठानेर मैले आपनो आयोजकत्व-कालमा यो 'रामाङ्क नाटिका'लाई नेपाली राष्ट्रभाषामा अनुवाद समेत गराई प्रकाशमा ल्याउने योजना तयार गरें।

यस नाटिकाका लेखक धर्मगुप्तले श्रीरामको कथामा आपनो कल्पनापूर्ण चमत्कारद्वारा यसलाई प्रस्तुत गरेको छ। आपना पिताको शिक्षा-दीक्षाबाट आफूले नाटिका लेखेको पनि प्रसंगवश देखाएको छ। ललितपुरको नगर-प्रतिष्ठाको महोत्सवमा यो नाटिका प्रस्तुतीकरण गरेको कुरा प्रस्तावनामा लेखेको छ। नाटक लेखिदाको तिथि समेत बिएर पन्ध्रौं शताब्दीको पूर्वार्धमा यो लेखिएको भन्ने स्पष्ट पारेको छ। प्रस्तावनामा श्री जसकीर्तिराग भनिएका र पछि

जयसिंह मल्ल मनिएका महापात्र एक नै भए त हाम्रो ललितपुरको इतिहासको महापात्रको ऐतिहासिक साहित्यिक भूमिकाले नयाँ आलोक पाएछ। ऐतिहासिक तथ्यलाई प्रमाणित गर्ने यस्ता कृतिको आफ्नै किसिमको महत्त्व हुन्छ। यसमा इतिहासकारहरूले नयाँ सामग्री पाउने आशा राख्तछु।

यस नाटिकामा आफ्नो भावपूर्ण मौलिकता छ। त्यो कुनै महाकवि नाटककारको तुलनामा कम छैन भने पनि अत्युक्ति हुँदैन। धेरै पुराना पत्र संग्रहेर जीर्णशीर्ण पुस्तकबाट उतार गर्दा पर्न गएका अशुद्धिलाई कठिन परिश्रम गरेर परिशोधन गरी नेपाली राष्ट्रभाषामा अनुवाद समेत गर्नुहुने प्रा. श्री गोविन्दप्रसाद भट्टराई धेरै नै धन्यवादको पात्र हुनुहुन्छ। यस कार्यबाट नेपाली समाज र संस्कृत-जगत्लाई केही संतोष हुन सकेमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान आफ्नो लक्ष्यमा सफल भएको ठान्नेछ।

प्रा. चूडानाथ भट्टराय

सदस्य

नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान

प्रज्ञा-भवन

कमलाढी।

उदाहरः

यो नाटिकाको विशेषता

यस नाटिकामा रामको वनवास-प्रारम्भदेखि लिएर रामको राज्याभिषेक-सम्मको रामायणको कथांश वर्णित छ । त्यस कथांशमा विशेष नयाँ मोड दिएर स्वतःसम्भवी, कविप्रौढोक्तिसिद्ध र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्ध उक्तिहरूमा नाना संवादहरूको दृश्य प्रस्तुतीकरण गरिएको छ । मुख्यतः सीताजीको दुःस्वप्न-दर्शन, त्यसको शान्तिको निम्ति लक्ष्मणको साथमा गोदावरीमा सीताजी स्नान गर्न जानु, त्यो मौका पारेर राममा आसक्त शूर्पणखा सीताजीको रूप लिएर आउनु र शृङ्गारको अभिप्राय प्रकट गर्दै आलिङ्गन गर्नु, त्यसै मौकामा सकली सीता आउनु, ती सकली सीतालाई देखेर यो मायाको मेरो रूप लिएर आएकी नकली सीता राक्षस्नी हो यस-लाई मारिदिनोस् भनी नकली सीताले भन्नु, रामले सकली सीतालाई मानं वाण सोह्याउनु, सीताले आत्तिएर लक्ष्मणसँग गुहार माग्नु, लक्ष्मणले रामसँग वाण नहान्न बिन्ती गर्नु, रामलक्ष्मणलाई कुन चाहिं सकली सीता हुन् भन्ने शङ्का हुनु, अनि जो परिजातको फूल ल्याउँछिन् ती नै सीता हुन् भन्ने कुराको लक्ष्मणले शर्त राख्नु, त्यो फूल ल्याउन असमर्थता प्रकट गरेर सकली सीता रुनु, नकली सीता खुशी हुँदै शर्त पूरा गर्न फूल लिन जानु र लिएर आउनु, त्यो फूल ल्याउने चाहिं नै मायासीता हो भनी लक्ष्मणले निर्णय गर्नु र लक्ष्मणले त्यसलाई काट्न खुकुरी झिक्नु रामाङ्क-नाटिकाको घटनाचक्रका मुख्य विषय हुन् ।

मायासीताको आलिङ्गन पाएका राम लक्ष्मणलाई भन्दछन् –

न हन्तुमागता पापा कामैनैवात्र कामुकी ।
जीवहत्यामतो हित्वा क्रियतां छिन्न नासिका ।।

छत्रं चन्द्रानुकारिध्वजवरममलं चामरे चन्द्रशुभ्रे
हैमं रत्नैर्विचित्रं गजहरिविधृतं राजभद्रासनं ते ।
(कलश◇मुन्नग्य्य)
सामुद्राम्भःप्रवाहैः कनककलशगं∽मन्त्रपुष्पप्रपूर्णै
रामो राज्याभिषिक्तो भवतु स सफलो रामराज्याभिषेकः ॥१३३॥
(इति राममभिसिञ्चति◇ ।)
(रामसीते अभिषेकं नाटयतः ।)
(सर्वे हर्षन्नाटयन्ति ।)
(आकाशात्पुष्पवृष्टिः ।)

भर०- (ऊर्ध्वमवलोक्य सविस्मयम्) अये !

यो पूर्ण चन्द्र जस्तो विशाल सेतो छल्लरी छाता हो । यो निर्मल पवित्र राजध्वज [झण्डा] हो । यी चन्द्रमा जस्ता सफा सेता दुई चामर हुन् । नाना थरी नौ रत्न जडेर झकिझकाउ भएको सिंहले धारण गरेको सुनको तपाईंको राजभद्रासन [भद्रासन लेखिएको राजसिंहासन] हो । (कलश उठाएर) मन्त्रले अभिमन्त्रित पुष्पयुक्त सुवर्णका कलशमा रहेको समुद्र आदि तीर्थका जलका धाराद्वारा श्रीरामलाई राज्याभिषेक गरिएको छ । यो रामराज्याभिषेक सफल होस् ॥१३३॥

(यति भन्दै रामलाई अभिषेक गर्छन् ।)
(राम र सीता अभिषेक लिएको अभिनय गर्छन् ।)
(सब्बै हर्ष मान्छन् ।)
(आकाशबाट पुष्पवृष्टि हुन्छ ।)

भर०- (माथितिर हेरेर, छक्क पर्दै)

◇ कलशमुन्न गम्यं ।
∽ र्मं ।
◇ सि ।

वृष्टिः खात्पारिजातानां देवदुन्दुभिनिःस्वनः ।
रामराज्याभिषेकोऽयं दैवतैरपि मन्यते ॥१३४॥

(आकाशे)

भो भो राजन् ! रामभद्र !

त्रैलोक्यारिविघात ------ वर ------न्मनः
कैकेय्या~~ त्वमयोध्यराजनगरादेवेन निर्वासितः ।
कष्टेनापि सुरेन्द्रकार्यमखिलं कृत्वा निवृत्यापि न
राजा त्वन्तुवि --------- जै सत्यं प्रमोदामहे ॥१३५॥

वशि०- (ऊर्ध्वमवलोक्य सहर्षम्) अये ! अमी शक्रादयो लोकपाला रामभद्रस्याभिषेकमहोत्सवं बहुमन्यन्ते । (रामम्प्रति) राजन् ! रामभद्र ! किन्ते प्रियमुपकरोमि ।

एहे ! आकाशबाट पारिजातका फूलको वृष्टि भएको छ, देवताहरूका नगरा बजिरहेका छन् । यो रामराज्याभिषेक देवताहरूले पनि मनाएछन् ॥१३४॥

(आकाशमा)

भो भो राजन् ! रामभद्र !

तीनै लोकको शत्रुलाई नाश गर्न भनेर देवताले नै कैकेयीद्वारा अयोध्याको राजधानीबाट तपाईं निकालिएको हुनुभो । बडो मुश्किलले सुरेन्द्र [देवराज इन्द्र] का सबै काम गरेर फर्केका तपाईंको यो राज्याभिषेकको महोत्सवले हामी सबै साँचै नै बडो हर्षित छौं ॥१३५॥

वशि०- (माथितिर हेरेर हर्ष मान्दै) ओहो ! यी सबै इन्द्र आदि लोकपालहरूले श्रीरामभद्रको राज्याभिषेक-महोत्सवलाई ठूलो महत्त्व दिएका छन् । (रामसँग) राजन् ! रामभद्र ! अब तपाईंको कुन चाहिं प्यारो काम गरेर उपकार गरूँ ।

~~ केकयीवाक्याद्भयोध्यराजन्नगरादेवैस्तु निर्वासिताः ।

रामः— (सहर्षम्) यद्येवं लोकपाला मामनुगृह्णन्ति तत्प्रार्थये ।

वृष्टिं पर्जन्यदेवो वितरतु समये शस्यपूर्णा महीतात्
राजानः पान्तु लोकान् धृतनयविनयाः सन्तु धर्म्या गृहस्थाः ।
विद्वांसः कीर्तिमन्तो निजगुणनिरताः पापहानिः सदा स्यात्
पुण्यानां वृद्धिरस्तु प्रमुदितमनसो ब्राह्मणाद्याः प्रजाः स्युः ॥१३६॥

अपि च—

येन श्रीनाटिकेयं रुचिररसवरा भाविता प्राणिवर्गे
वस्त्रालङ्कारदानादसकृदपि यशःकीर्तिरास्य तस्य ।

राम— (हर्ष मान्दै) यदि यसरी मउपरमा लोकपालहरू निगाहा गर्नु-हुन्छ भने म यो कुरा प्रार्थना गर्छु कि —

पर्जन्य देवले समयमा वृष्टि [पानी] दिऊन् । पृथ्वी धान्यादि शस्यजातले परिपूर्ण होऊन् । नय [नीति] र विनययुक्त भएर राजाहरूले दुनियाँहरूलाई रक्षा गरून् । विद्वान्हरू आफ्नो सद्गुणमा लागेर कीर्तिशाली बनून् । सधैं पाप दुःख कष्ट रोग भयहरू नाश होऊन् । पुण्यादि सत्कर्मको अभिवृद्धि होस् । ब्राह्मणादि प्रजाहरू सधैं सुख सन्तोषादि पाएर खुशी मन भएका होऊन् ॥१३६॥

फेरि पनि —

सुन्दर शृङ्गार आदि रसले गर्दा अति उत्तम भएको यो नाटिका जसले अनेक अनुसन्धान गरेर रचना गरे । प्राणिवर्ग [ब्राह्मणादि]

वृष्टिं पर्यन्य ।
विद्वन्सः कीर्तिमन्त्रो ।
संपूर्णोऽयं श्लोकोऽशुद्धः, + शोधयितुमशक्यश्च । तथापि यथाशक्यं संशोधितः ।
भावित प्रातवर्गे ।
तस्य ।

कीर्त्या सार्द्धं महत्या प्रथितगुणवरो[1] रामदासात्मजस्य
लोकालोकस्य मध्ये प्रविचरतु कवे[2] र्धर्मगुप्तस्य कीर्तिः।।१३७।

रामः— (सहर्षम्) एवमस्तु ।

(इति सर्वे जयशब्दान् कुर्वन्तो निष्क्रान्ताः ।)

इति श्रीरामाङ्कनाटिकायाश्चतुर्थोऽङ्कः ।
रामाङ्कनाटिका समाप्ता ।

लाई वारंवार वस्त्र अलङ्कार दिएर कीर्ति कमाए । रामको कीर्ति कीर्तन गर्ने तिनीको ठूलो कीर्तिका साथै उत्तम गुण फैलिएका रामदासका छोरा कवि धर्म गुप्तको कीर्ति लोकालोकको बीचमा फैलिरहोस् ।।१३७।।

राम— (हर्ष मान्दै) हवस, यस्तै होस् ।

(सबै जय शब्द गर्दै निस्कन्छन् ।)

रामाङ्कनाटिकाको चारौं अङ्क सकियो ।
रामाङ्कनाटिका समाप्त ।

---

[1] गुणवरो ।
[2] कवि धर्म ।